

Aleksandra Marcinów*

Organizacja i struktura ochrony zabytków na pruskim Śląsku

Organisation and structure of monument protection in Prussian Silesia

Słowa kluczowe: ochrona zabytków, służby konserwatorskie, prowincja Śląsk, Prusy

Key words: heritage preservation, conservation services, Province of Silesia, Prussia

WPROWADZENIE

Genezy idei konserwacji zabytków nie można jednoznacznie określić¹. Nie kwestionuje się jednak, że główny rozwój tej dziedziny nastąpił w XIX w. Ogromny postęp w przemyśle oraz w technice przyczyniał się wówczas do utraty wartości wytworzonych przez dawne generacje. Powodowało to większe zainteresowanie naukami historycznymi². Zaczęto również doceniać wagę budowli oraz dzieł sztuki dla tradycji narodowej³. Według Jana Pruszyńskiego o ochronie zabytków w jej współczesnym znaczeniu należy mówić od II połowy XIX wieku⁴. Jednak starszymi obiektami zaczęto się interesować już w XVIII w. W tym czasie rozpoczęły się zmiany w dziedzinie kultury w kilku krajach europejskich. Spowodowały one zamiłowanie do antyku i kolekcjonerstwa, a także pojawienie się stylu zwanego klasycyzmem. We Francji zwrócono wówczas uwagę na średniowiecze⁵. Ten nowy nurt sentymentalny okazał się tak atrakcyjny, że pod koniec XVIII w. zainteresowano się nim w wielu krajach, m.in. w państwie pruskim. Konsekwencją większego poszanowania wartości historycznej było pojawienie się konkretnych przepisów prawnych chroniących zabytki⁶.

ORGANIZACJA I STRUKTURA OCHRONY ZABYTKÓW W PRUSACH

Pod koniec XVIII w. zaczęły rozwijać się w państwie pruskim struktury prawne zajmujące się ochroną zabytków. W 1794 r. opieką objęto publiczne budynki i rzeźby na podstawie kilku zapisów wprowadzonych

INTRODUCTION

The origins of the idea of monument conservations cannot be clearly determined¹. It is not questioned, however, that the heyday of development in this discipline occurred in the 19th century. The immense progress in the industry and technology contributed to the loss of values created by former generations, which resulted in greater interest in historical sciences². The value of buildings and artwork for national traditions also began to be appreciated³. According to Jan Pruszyński, about monument protection in its contemporary meaning one should talk since the 2nd half of the 19th century⁴. Yet, already in the 18th century there was interest in older objects. At that time, changes in the sphere of culture commenced in a few European countries. Their consequence was a passion for the antiquity and for collecting, as well as the emergence of a style known as classicism. The medieval period became the focus of attention in France⁵. That new sentimental trend became so attractive that towards the end of the 18th century it was the focus of interest in many countries, e.g. in Prussia. The result of the increased respect for historic values was establishing concrete legal regulations protecting monuments⁶.

ORGANISATION AND STRUCTURE OF MONUMENT PROTECTION IN PRUSSIA

Towards the end of the 18th century, legal structures dedicated to the preservation of monuments began to develop in the Kingdom of Prussia. In the year 1794, public buildings and sculptures were put under protection on

* dr inż. arch., Wydział Architektury, Politechnika Wroclawska

* dr inż. arch., Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology

w prawie krajowym (*Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten*)⁷. Od tego momentu na wykonywanie prac budowlanych w takich obiektach należało uzyskać zgodę urzędową⁸. Na początku XIX w. zaczął kształtować się nowoczesny system samodzielnej administracji budowlanej. Podejmowane decyzje były rezultatem kilkustopniowej procedury, w której udział brały wyspecjalizowane jednostki⁹. Wyższa Deputacja Budowlana w Berlinie (*Oberbaudeputation*) w 1809 r. w swojej instrukcji określiła, że będzie wydawać opinie również w kwestii zachowania pomników i pozostałości sztuki¹⁰. Problem stanowiły niskie kwalifikacje zawodowe urzędników zajmujących się sprawami związanymi z zabytkami¹¹. Sytuacja dotycząca ochrony zabytków zaczęła się poprawiać po roku 1815 dzięki działaniom Karla Friedricha Schinkla¹², jednego z najbardziej znanych pruskich architektów. Pracował on ówczas w *Oberbaudeputation*. Wykonywał m.in. ekspertyzy działań przeprowadzanych na zabytkowych budowlach. Schinkel szybko doszedł do wniosku, że aby zwiększyć skuteczność pracy urzędu zajmującego się ochroną zabytków, należy uregulować sprawy organizacyjne i prawne¹³. W związku z tym napisał memorandum do pruskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, w którym zawarł swoje przemyślenia i założenia programowe. Chciał m.in., aby powstała osobna instytucja zajmująca się ochroną zabytków¹⁴. Pismo nie przyniosło jednak oczekiwanego efektu. Król zdecydował się jedynie na zarządzenie obowiązku dostarczania Deputacji projektów zmian dokonywanych w zabytkowych budowlach. Pomimo wprowadzenia w następnych latach kolejnych aktów prawnych dotyczących ochrony zabytków nie polepszyła się skuteczność działań w tym kierunku. Dopiero na początku lat 40. XIX w. król Fryderyk Wilhelm IV powołał profesjonalne służby zajmujące się ochroną zabytków na terenie Prus. Za wzorzec posłużyły tu francuskie działania na tym polu¹⁵. W roku 1843 Ferdynand von Quast¹⁶ został mianowany przez króla na stanowisko pierwszego Konserwatora Zabytków Sztuki Królestwa Prus. Mógł się jednak zajmować wyłącznie zabytkami w przestrzeni publicznej. Pełnił funkcję doradcy Ministra Wyznań, Oświecenia Publicznego i Zdrowia¹⁷, który miał uprawnienia do wydawania urzędowych decyzji wobec obiektów zabytkowych. Prezydenci poszczególnych prowincji również posiadali taką władzę. Urzędnikom zalecano, by zawiadamiali konserwatora o działaniach na zabytkach oraz zasięgali jego opinii. W praktyce jednak rzadko tego przestrzegano. Brakowało lokalnych współpracowników konserwatora. Jedynie podróże inspekcyjne pozwalały na przegląd działań prezydentów. Konserwator mógł tylko wydać czasowy nakaz przerwania prac, który działał do momentu wydania ostatecznej decyzji przez ministra¹⁸. W roku 1853 na wniosek von Quasta została utworzona Komisja do Badania i Zachowania Zabytków Sztuki Królestwa Prus. Głównym jej zadaniem było wspomaganie administracji przy opracowywaniu przepisów odnoszących się do zabytków oraz przy wykonywaniu ich inwentaryzacji¹⁹. Komisja nie spełniła jednak pokładanych w niej nadziei i w krótkim czasie została rozwiązana²⁰.

the basis of some regulations introduced in the national law (*Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten*)⁷. From then on, an official permit had to be obtained before conducting construction work in such objects⁸. At the beginning of the 19th century a modern system of independent building administration began to take shape. Decisions were made as a result of a complex procedure in which specialised units were involved⁹. In 1809, the Higher Building Deputation in Berlin (*Oberbaudeputation*) stated in its instruction that it will also issue opinions concerning the preservation of monuments and art relics¹⁰. It was the low professional qualifications of officials who were in charge of matters relating to historic objects that posed the difficulty¹¹. The situation concerning monument protection gradually improved after the year 1815, owing to the efforts of Karl Friedrich Schinkel¹². One of the best known Prussian architects was working for the *Oberbaudeputation* then; e.g. he issued expert opinions on the work carried out in historic buildings. Schinkel quickly reached the conclusion that, in order to increase the effectiveness of work in the monument protection office, the organisational and legal work ought to be regulated¹³. For this reason he wrote a memorandum to the Prussian Ministry of Internal Affairs, in which he included his reflections and programme principles. For instance, he wanted a separate institution dedicated to the protection of historic objects to be established¹⁴. However, the letter did not bring the expected effects. The king decided only to impose the obligation to provide the Deputation with the projects of changes carried out in historic buildings. Despite the introduction of further legal acts concerning monument protection in the following years, their effectiveness did not increase. It was only at the beginning of the 1840s that King Frederic William IV appointed professional services to take care of monument protection in Prussia. The French activity in this area served as a model¹⁵. In the year 1843, the king appointed Ferdinand von Quast¹⁶ the first Conservator of Art Monuments in the Kingdom of Prussia; however, he could only take care of historic objects in public space. He served as an adviser to the Minister of Faith, Public Enlightenment and Health¹⁷, who was entitled to issue official decisions concerning historic objects. Presidents of particular provinces also had such powers. Officials were ordered to inform the conservator about work carried out in monuments and to ask his opinion. However, the practice was rarely observed as the number of local associates of the conservator was insufficient. Only inspection trips allowed for reviewing the activity of presidents. The conservator could only issue a temporary order to stop work, which was valid only until the final decision was issued by the minister¹⁸. In the year 1853, von Quast put forward a proposal for the Commission for Studying and Preserving Art Monuments in the Kingdom of Prussia to be founded. Its main purpose was to assist the administrative authorities in preparing regulations relating to historic monuments and carrying out their inventory¹⁹. However, the Commission did not live up to the expectations and in a short time it was dissolved²⁰.

Zjednoczenie Niemiec w 1871 r. zapoczątkowało kolejny etap poprawy działań struktury organizacyjnej dotyczącej zabytków. Ważnym wydarzeniem było wydanie rozkazu gabinetowego przez Wilhelma II w dniu 19 listopada 1891 r., który spowodował decentralizację struktury zajmującej się ochroną zabytków na terenie Cesarstwa. Najwcześniej powołano służby konserwatorskie prowincji śląskiej. W każdej części kraju stanowiły one dwa człony. Prowincjonalna Komisja do spraw Badania i Konserwacji Zabytków²¹ zajmowała się nawiązywaniem współpracy z władzami lokalnymi w kwestiach ochrony obiektów zabytkowych oraz rozpowszechnianiem wśród społeczeństwa wiedzy o zabytkach (inicjowała również jego działania na rzecz opieki nad takimi budowlami). Drugi człon tworzyli konserwatorzy prowincjonalni. Nominował ich minister wyznań, mimo że wybierani byli przez komisję prowincjonalną. Wchodzili oni później w jej skład i służyli fachową wiedzą. Rządowym władzom prowincji wydawali opinie dotyczące projektów prac toczących się przy zabytkach oraz nadzorowali te działania. Kontrolowali również stan obiektów zabytkowych na danym terenie, prowadzili badania oraz wykonywali inwentaryzacje. Uprawnień do wydawania decyzji w dalszym ciągu nie posiadał ani generalny konserwator, ani jego współpracownicy w prowincjach²². W roku 1903 ówczesny konserwator zabytków królestwa Prus Hans Lutsch doprowadził do tego, że w prawie budowlanym pojawił się zapis mówiący o tym, iż budowle postawione przed 1870 r. należy uważać za zabytki. W związku z tym wszelkie prace budowlane prowadzone przy nich muszą być poprzedzone uzyskaniem opinii konserwatora. Zapis ten w praktyce stosowany był w odniesieniu do budynków publicznych oraz budowli sakralnych, które po sekularyzacji dóbr kościelnych utrzymywało państwo²³. Dopiero wydanie kolejnych aktów prawnych na początku XX w. zwiększyło skuteczność opieki nad zabytkami²⁴. Przepisy, które bezpośrednio nie dotyczyły się obiektów zabytkowych, odpowiednio interpretowane, mogły ochronić budowle zabytkowe przed przebudową, a nawet przed zburzeniem²⁵.

ORGANIZACJA I STRUKTURA OCHRONY ZABYTKÓW W PROWINCJI ŚLĄSKIEJ

W roku 1741 Śląsk, będący od dwóch wieków pod panowaniem Habsburgów, został zajęty przez Królestwo Prus²⁶. Jednolity ustrój administracyjny w Prusach wprowadzono po zakończeniu wojen napoleońskich w dniu 30 kwietnia 1815 r. Państwo zostało podzielone na 10 prowincji oraz 25 okręgów rejencyjnych. Prowincja Śląsk powstała 1 maja 1816 r. Połączono wówczas dwa istniejące do tej pory osobno okręgi rejencyjne: we Wrocławiu i w Legnicy. Władzę nad nimi stanowił nadprezydent²⁷. Nowa prowincja została podzielona na cztery rejencje: wrocławską, legnicką, opolską i dzierzoniowską (zlikwidowaną w 1820 r.). Była największą pod względem wielkości obszaru (40 382 km²) do roku 1919,

The unification of Germany in 1871 commenced the next stage in improving the work of the organisational structure related to historic monuments. A milestone was the cabinet order issued by William II on November 19, 1891, which resulted in decentralising the structure dedicated to monument protection in the lands of the Empire. The conservation services in the Silesian Province were appointed first. In each part of the country they were made up from two elements. The Provincial Commission for the Preservation and Study of Historical Monuments²¹ was to establish cooperation with local authorities on the issue of protecting historic objects, and to popularise the knowledge about historic objects among the society (it also initiated public activity for the protection of such buildings). The other element consisted of provincial conservators nominated by the Minister of Faith, although they were chosen by the provincial commission. They later became its members and shared their professional knowledge. They issued opinions to provincial government authorities, concerning projects of work conducted in historic monuments and supervised such activity. They also controlled the state of historic objects in a given area, conducted research and inventories. Neither the general conservator nor his associates in the provinces were yet granted the power to issue such decisions²². In the year 1903, the then monument conservator of the Kingdom of Prussia, Hans Lutsch, caused a regulation to appear in the construction law stating that buildings erected before 1870 ought to be regarded as historic monuments. Therefore, all construction work carried out in such edifices had to be preceded by acquiring the conservator's opinion. In practice, the regulation was applied to public buildings and religious buildings which after the secularisation of church estates were maintained by the state²³. Only passing more legal acts at the beginning of the 20th century enhanced the effectiveness of monument protection²⁴. The regulations which did not directly refer to historic objects, suitably interpreted could protect historic buildings against alterations or even demolition²⁵.

ORGANISATION AND STRUCTURE OF MONUMENT PROTECTION IN THE SILESIA PROVINCE

In the year 1741, Silesia that had been under the Habsburg rule for two centuries, was taken over by the Kingdom of Prussia²⁶. The uniform administrative system in Prussia was introduced after the end of the Napoleonic wars on April 30, 1815. The state was divided into 10 provinces and 25 administrative districts. The province of Silesia was created on May 1, 1816. The two previously separate administrative districts: in Wrocław and in Legnica were joined then. The power over them was in the hands of the over-president²⁷. The new province was divided into four districts around: Wrocław, Legnica, Opole and Dzierżoniów (dissolved in 1820). It was the largest as far as the area was concerned (40 382 m²) until 1919, when two separate provinces

kiedy to powstały dwie osobne prowincje: dolnośląska i górnośląska²⁸. W marcu 1938 r. ponownie utworzono jedną prowincję, jednak w grudniu 1940 r. przywrócono poprzedni podział²⁹.

Zanim na Śląsku została powołana instytucja mająca chronić zabytki na tym terenie, sprawą historycznych pomników zajmował się Zarząd Prowincji Śląskiej. Miał on wypełniać zobowiązania, które narzucał na niego § 4 nr 6 ustawy o dotacjach z 8 lipca 1875 r. Jednak tylko w kilku sytuacjach udało się zagwarantować wsparcie finansowe przy rekonstrukcjach budowli o wysokich wartościach artystycznych oraz historycznych. Pośrednią pomocą były dotacje przekazywane Stowarzyszeniu na rzecz Muzeum Starożytności Śląskich we Wrocławiu. Organizacja założona przez dr. Hermanna Luchsa propagowała ideę ochrony zabytków w różnych kręgach.

Na początku 1891 r. odbyła się na Śląsku narada dotycząca utworzenia instytucji ochrony zabytków na tym obszarze. Uczestniczyli w niej nadprezydent Otto Theodor von Seydewitz, przedstawiciele zarządu prowincji oraz ówczesny konserwator państwowy Reinhold Persius. Konferencja była następstwem dekretu emerytowanego ministra edukacji von Goßlera z 28 stycznia tego roku, w którym zwrócił on uwagę, że ważnym zadaniem jest zjednoczenie działań jednostek zajmujących się ochroną zabytków (państwa, związków prowincjonalnych, samorządów, licznych stowarzyszeń miłośników historii i starożytności, towarzystw oraz osób prywatnych). Po naradzie ukazał się dekret ministra do spraw wyznań, wedle którego sejmikowi prowincji należało przedstawić wniosek o powołanie Prowincjonalnej Komisji do Spraw Badania i Ochrony Zabytków. W dniu 13 marca 1891 r. XXXIV sejmik prowincjonalny Śląska przychylił się do wniosku rządu państwowego³⁰. Komisja Prowincji Śląskiej na posiedzeniu 1 lipca 1891 r. podjęła uchwałę dotyczącą tego, kto powinien być członkiem nowo tworzonej struktury. W skład komisji weszli deputowani Konsystorza Królewskiego dla prowincji śląskiej i władz biskupstwa elektoralnego, przedstawiciele Stowarzyszeń Historii i Starożytności oraz eksperci z różnych dziedzin³¹. Na pierwszym posiedzeniu, które odbyło się 9 września 1891 r., powołano na stanowisko konserwatora prowincji inspektora budowlanego Hansa Lutscha³². Zajmował się on wcześniej m.in. opracowaniem inwentaryzacji obiektów zabytkowych prowincji śląskiej. Za jego kadencji kontynuowano prace badawcze i wydawano kolejne tomy wykazu zabytków³³. W dniu 21 maja 1894 r. na posiedzeniu Komisji powołano 48 opiekunów zabytków sztuki, których zadaniem były działania na rzecz ochrony zabytków poprzez ich badanie oraz składanie konserwatorowi prowincjonalnemu sprawozdań na temat stanu technicznego cennych budowli³⁴. W czasie, kiedy działała Komisja, w swoich sprawozdaniach często zwracała uwagę na brak rzemieślników oraz artystów w prowincji, którzy mogliby fachowo przeprowadzać restaurację zabytków³⁵. Dopiero w sprawozdaniu konserwatora prowincji za lata 1909–1910 padło stwierdzenie, że w prowincji rośnie liczba porządných rzemieślników³⁶. Problemem było

were established: Lower Silesia and Upper Silesia²⁸. In March 1938, one province was created again, yet in December 1940 the previous division was re-established²⁹.

Before the institution dedicated to protecting historic objects in the area was established in Silesia, the matters concerning historic monuments were in the hands of the Management of the Silesian Province. It was to fulfil the obligations imposed on it by § 4 no 6 of the Act on subsidies from July 8, 1875. However, only in a few cases it was possible to ensure financial support for the reconstruction of a building representing high artistic and historic values. Indirect help was provided in the form of subsidies given to the Association for the Museum of Silesian Antiquities in Wrocław. The organisation founded by dr Hermann Luchs propagated the idea of monument protection among various circles.

At the beginning of 1891, a conference took place in Silesia referring to the establishment of an institution dedicated to protecting monuments in this region. The over-president Otto Theodor von Seydewitz, representatives of the province management, and the then state conservator Reinhold Persius, participated in it. The conference was the consequence of a decree issued by the retired Minister of Education, von Goßler, from January 28 of that year, in which he emphasised that combining the efforts of units dedicated to the preservation of historic monuments (the state, provincial unions, local authorities, numerous associations of history and antiquities enthusiasts, societies and private people) was of paramount importance. After the conference, a decree was issued by the Minister of Faith, according to which an application should be made to the provincial council to appoint the Provincial Commission for the Preservation and Study of Historical Monuments. On March 13, 1891, XXXIV provincial council of Silesia approved the motion of the state government³⁰. The Commission of the Province of Silesia at the meeting on July 1, 1891, passed a bill concerning who should become a member of the newly created structure. The commission consisted of deputies of the Royal Consistory for the province of Silesia and the authority of the electoral bishopric, representatives of the Associations of History and Antiquities, as well as experts in various disciplines³¹. During the first meeting which was held on September 9, 1891, the building inspector, Hans Lutsch, was appointed the conservator for the province³². He had previously worked on preparing an inventory of historic objects for the province of Silesia. During his term in office research work was continued and subsequent volumes of the list of historic monuments were published³³. On May 21, 1894, at the meeting of the Commission 48 guardians of historic objects were appointed, who were obliged to protect historic monuments by carrying out research and sending reports concerning the technical state of valuable edifices to the provincial conservator³⁴. When the Commission operated, it frequently drew attention in its reports to the lack of craftsmen and artists in the province, who could professionally carry out monument restoration³⁵. It was only the report of the province conservator for the years

również nieprzebranie wezwania ministra do spraw wyznań, aby zgłaszać konserwatorowi prowincji wszelkie wnioski dotyczące planowanych prac przy zabytkach, oraz zarządzenia nadprezydenta z 28 kwietnia 1894 r. dotyczącego przedkładania konserwatorowi projektów przebudów zabytków³⁷. W dniu 23 października 1901 r. nowym konserwatorem prowincji został wybrany ówczesny krajowy inspektor budownictwa, dr Ludwig Burgemeister³⁸. Za czasów jego urzędowania szczególny nacisk kładziono na zachowanie lub ponowne użycie oryginalnych materiałów budowlanych podczas działań konserwatorskich. Starano się fotografować obiekty przed rozbiórką. Konserwator prowincji brał również udział w konferencjach na terenie Prus, dotyczących ochrony zabytków³⁹, a także pisał artykuły do czasopism naukowych⁴⁰. Prowincjonalna Komisja do Spraw Badania i Ochrony Zabytków w tym czasie popularyzowała ochronę obiektów zabytkowych przez organizację odczytów w różnych stowarzyszeniach. Efektem tych wszystkich działań mógł być zauważony na początku XX w. wśród społeczeństwa wzrost zrozumienia problemu ochrony zabytków oraz umocnienie pozycji konserwatora prowincji. Poprawa oceny rodzimych dóbr kultury była też widoczna w trakcie I wojny światowej⁴¹, jednak ostatnie lata działań zbrojnych przyniosły zastój w budownictwie. Prace przy zabytkach rozpoczęte przed wojną lub na początku konfliktu zostały wstrzymane⁴². Kilka lat po zakończeniu wojny trudna sytuacja finansowa sparaliżowała ochronę zabytków. Udawało się wówczas wykonywać wyłącznie pilne prace remontowe i zabezpieczające⁴³.

Wspomniany już podział prowincji z roku 1919 na dwa tereny: Dolnego i Górnego Śląska wiązał się ze zmianami w strukturach administracji. W dniu 1 sierpnia 1924 r. podjęto decyzję o rozwiązaniu dawnej Prowincjonalnej Komisji do Spraw Badania i Ochrony Zabytków a na jej miejsce powołano dwie oddzielne Komisje dla każdej z nowych prowincji. Ustanowiono również oddzielnych konserwatorów na tych obszarach⁴⁴.

Kiedy w 1932 r. umarł konserwator prowincji dolnośląskiej Burgemeister, na jego następcę wybrano Günthera Grundmanna⁴⁵. Komisja wybór na to stanowisko historyka sztuki, a nie jak dotychczas architekta, uzasadniła zmianą metod konserwacji wobec pomników przeszłości⁴⁶. Dawniej restauracje zabytków wymagały od konserwatora dobrej znajomości warsztatu architektonicznego, teraz liczyło się to, aby pilnować, żeby w obiektach tych dokonywano jak najmniej zmian. Grundmann wyraźnie odcinał się od inwazyjnych prac mających dawniej miejsce w cennych budowlach. Krytykował zwłaszcza neogotyckie działania prowadzone w XIX wieku⁴⁷.

Przejęcie władzy w Niemczech w roku 1933 przez Narodowosocjalistyczną Niemiecką Partię Robotników (NSDAP) miało istotny wpływ na działanie służb ochrony zabytków. Narodowi socjaliści planowali stworzyć jednolity aparat władzy w całym państwie i dlatego w lutym 1934 r. Prowincjonalna Komisja do Spraw Badania i Ochrony Zabytków została rozwiązana. Od

1909–1910 which stated that the number of reliable artisans in the province was increasing³⁶. Another problem was also ignoring the appeal of the Minister of Faith to inform the province conservator about all planned work in historic objects, or the regulation of the over-president from April 28, 1894, concerning the need to present projects of alterations in historic monuments to the conservator³⁷. On October 23, 1901, the then state building inspector, dr Ludwig Burgemeister, was elected the new province conservator³⁸. During his term in office particular emphasis was laid on preserving or recycling original building materials during conservation work. Objects were usually photographed before they were demolished. The province conservator also participated in conferences in Prussia concerning monument protection³⁹, as well as wrote articles to scientific periodicals⁴⁰. At the time the Provincial Commission for the Preservation and Study of Historical Monuments popularised protecting historic objects by organising lectures for various associations. The effect of all those activities could be the increased understanding for the monument protection issue noticeable in the society at the beginning of the 20th century, as well as strengthening the position of the province conservator. An improved assessment of the native cultural heritage was also visible during World War I⁴¹, but the last years of warfare brought about stagnation in the building industry. The work on historic objects, commenced before the war or at the beginning of the conflict, was interrupted⁴². A few years after the end of the war difficult financial situation paralysed monument protection. Then it was only possible to carry out urgent renovation or rescue work⁴³.

The already mentioned division of the province from the year 1919 into two areas: Lower and Upper Silesia was associated with changes in the administrative structures. On August 1, 1924, it was decided to dissolve the former Provincial Commission for the Preservation and Study of Historical Monuments, and to replace it with two separate Commissions one for each of the new provinces. Separate conservators were also appointed for those areas⁴⁴.

When the conservator of the Lower Silesian province, Burgemeister, died in 1932, his successor was Günther Grundmann⁴⁵. The choice of an art historian to this position, instead of an architect as before, the Commission justified with the change in conservation methods of monuments of the past⁴⁶. Previously restoring monuments required the conservator to have a good knowledge of architecture, now what counted was to ensure that as little as possible was altered in those objects. Grundmann clearly dissociated himself from the invasive treatment previously applied to valuable buildings. He particularly criticised neo-Gothic work carried out in the 19th century⁴⁷.

Taking over the power in Germany in the year 1933 by the National Socialist German Workers' Party (NSDAP) had a significant impact on the functioning of the monument protection services. The national socialists planned to create a uniform system of power in the whole country, and that was why in February 1934

tej pory konserwator musiał wydawać swoje decyzje i opinie jednoosobowo⁴⁸. Osobną kwestią, o której należy tu wspomnieć, jest wykorzystywanie przez ówczesną władzę zabytków do celów propagandowych. Starano się w swoich działaniach posługiwać się historią, dlatego zabytki stały się ważnym przekazywaczem różnych treści. Prace, które wówczas zaczęto realizować, nie miały wiele wspólnego z powszechnie przyjętymi zasadami postępowania odnoszącego się do zabytków. Środowisko konserwatorskie nie protestowało jednak przeciwko takiemu traktowaniu budowli zabytkowych⁴⁹.

Ostatnim etapem w historii służb ochrony zabytków na terenie pruskiego Śląska jest okres II wojny światowej. W momencie jej wybuchu jednym z głównych zadań konserwatora Grundmanna było zabezpieczanie cennych dzieł sztuki przed skutkami działań zbrojnych⁵⁰. W roku 1942 rozpoczął on nadzorowanie prac ewakuacji zbiorów państwowych oraz zbiorów osób prywatnych do składnic⁵¹. Pod koniec lutego 1945 r. konserwator zabytków wyjechał z Dolnego Śląska do Bawarii, zabierając ze sobą pomiary architektoniczne urzędu konserwatorskiego, dzieła sztuki Śląskiego Muzeum Sztuk Pięknych, cenne przedmioty z zamku w Karpnikach oraz zabytki zrabowane z Krakowa, które na Śląsk przywiózł Hans Frank⁵².

ZAKOŃCZENIE

Podsumowując zagadnienie tworzenia się struktur ochrony zabytków oraz ich organizacji na pruskim Śląsku, należy zwrócić uwagę na trudne początki związane z brakiem zrozumienia wagi problemu ochrony starszych obiektów. Pierwsze działania państwa w tym zakresie to zaledwie kilka zapisów w prawie krajowym dotyczących uzyskania zgody na prowadzenie prac w budynkach publicznych. I chociaż wkrótce podjęto decyzję o tym, że Wyższa Deputacja Budowlana w Berlinie będzie wydawać opinie dotyczące ochrony zabytków, to kolejnymi trudnymi kwestiami były niewielkie doświadczenie oraz niskie kwalifikacje urzędników zajmujących się tego typu sprawami. Dopiero pół wieku od wykonania pierwszych kroków w zakresie prawnej ochrony zabytków powołano profesjonalne służby, czyli konserwatora zabytków Prus. Urzędnik ten miał jednak ograniczone możliwości, ponieważ był jedynie doradcą ministra wyznań. W kolejnych latach okazało się, że wyraźnie brakowało mu wsparcia w postaci lokalnych współpracowników. Kluczowe dla omawianego zagadnienia jest powołanie w roku 1891 prowincjonalnego konserwatora na Śląsku oraz prowincjonalnej Komisji zajmującej się sprawami zabytków w tym regionie. Działania tych służb przyczyniają się do tego, że na początku XX w. następuje wzrost zrozumienia wśród społeczeństwa problemu ochrony zabytków, a ponadto coraz większe znaczenie ma opinia konserwatora. Funkcjonowanie służb ochrony zabytków zostaje spowolnione w okresie I wojny światowej – problem ten narasta również przez kilka lat po zakończeniu działań zbrojnych. Przejęcie władzy przez narodowych socja-

the Provincial Commission for the Preservation and Study of Historical Monuments was dissolved. Since that moment the conservator had to make his decisions and opinions single-handedly⁴⁸. A separate issue that should be mentioned here is the use of monuments for propaganda purposes by the then authorities. As history was found useful for various activities, historic objects became an important medium for diverse content. The work which was realized at that time did not have much in common with the principles of conduct generally approved in relation to historic monuments. However, conservations circles did not protest against such treatment of historic buildings⁴⁹.

The last stage in the history of monument protection services in Prussian Silesia is the period of World War II. When it broke out, one of the main tasks of conservator Grundmann was safeguarding valuable artwork from the damage caused by military activity⁵⁰. In the year 1942, he began supervising the evacuation of state collections and collections of private owners to storage places⁵¹. Towards the end of 1945, the monument conservator left Lower Silesia for Bavaria, taking with him architectonic measurements of the conservation office, the artwork from the Silesian Museum of Fine Arts, valuable objects from the castle in Karpniki, and historic items stolen from Krakow and brought to Silesia by Hans Frank⁵².

CONCLUSION

To sum up the issue of establishing the structures for monument protection and their organisation in Prussian Silesia, one ought to emphasise the difficult beginnings resulting from lack of understanding the significance of protecting old objects. The first activity of the state in this respect meant merely a few regulations in the state law, relating to obtaining permits for conducting work in public buildings. And although it was soon decided that the Higher Building Deputation in Berlin would issue opinions concerning monument protection, little experience and low qualification of the officials expected to deal with those problems were the next difficult question. Only half a century after the first steps had been taken towards legal protection of historic objects, the professional services were appointed, i.e. the monument conservator in Prussia. However, the official had very limited powers, as he was merely an advisor to the Minister of Faith. In the following years it became obvious that he clearly lacked support in the form of local assistant. For this discussion the key issue was appointing the provincial conservator in Silesia in 1891, and the provincial Commission dedicated to matters of historic objects in the region. The work of those services contributed to the increased understanding for the monument protection issue in the society at the beginning of the 20th century, as well as the importance of the conservator's opinion. Functioning of the monument conservation services slowed down during World War I – and the problem grew for several years after its end. Taking over the power by the national socialists

listów w latach 30. XX w. także utrudniło ich pracę, m.in. z powodu likwidacji prowincjonalnej Komisji, która stanowiła ważny organ służb konserwatorskich. Ostatni okres istnienia pruskiego Śląska to czas II wojny światowej. Działania urzędników skupiły się wówczas na zabezpieczeniu przed zniszczeniem cennych zabytków ruchomych.

during the 1930s also made their work more difficult, e.g. because of dissolving the provincial Commission that constituted a crucial element of conservation services. World War II was the last period of the existence of Prussian Silesia. Then the work of officials focused on protecting valuable movable historic objects against destruction.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Arszyński M. Idea – pamięć – troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy ich działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX wieku. Malbork, 2007.
- [2] Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über seine Thätigkeit vom 1 April 1896 bis 31. März 1898 an die Provinzial-Commission zur Erhaltung und Erforschung der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien. Breslau, 1898.
- [3] Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesiens über die Tätigkeit vom 1. Januar 1900 bis 31. Dezember 1902 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens. Breslau, 1902.
- [4] Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1907 bis 31. Dezember 1908 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens. Breslau, 1909.
- [5] Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1909 bis 31. Dezember 1910 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens. Breslau, 1911.
- [6] Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1917 bis 31. Dezember 1918 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens. Breslau, 1919.
- [7] Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1919 bis 31. Dezember 1924 erstattet an die Provinzial Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Niederschlesien. Breslau, 1925.
- [8] Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1925 bis 31. Dezember 1926 erstattet an die Provinzial Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Niederschlesien. Breslau, 1927.
- [9] Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1927 bis 31. Dezember 1929 erstattet an die Provinzial Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Niederschlesien. Breslau, 1930.
- [10] Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1930 bis 31. Dezember 1931 erstattet an die Provinzial Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Niederschlesien. Breslau, 1932.
- [11] Evers B., Thoenes Ch. Théorie de l'architecture. De la Renaissance à nos jours. Köln, 2003.
- [12] Grajewski G. Grundmann Günther. In: Błaszczuk I. i in. (ed.) Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków. Zeszyt 4. Warszawa, 2011, 40–43.
- [13] Grajewski G. Lutsch Hans. In: Błaszczuk I. i in. (ed.) Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków. Zeszyt 4. Warszawa, 2011, 79–81.
- [14] Grajewski G. Między sztuką, nauką a polityką. Ochrona Zabytków na Dolnym Śląsku w czasach III Rzeszy. Praca doktorska przygotowana na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej pod kierunkiem prof. Janusza Dobesza, Wrocław, 2014.
- [15] Grundmann G. Die schlesischen Zeichnungen des ersten preußischen Staatskonservator v. Quast. In: Schlesische Heimatpflege. Veröffentlichung Kunst und Denkmalpflege Museumswesen – Heimatschutz. Breslau, 1935, 52–81.
- [16] Jahresbericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler Niederschlesiens für die Jahre 1932, 1933 und 1934. In: Schlesische Heimatpflege. Veröffentlichung Kunst und Denkmalpflege Museumswesen – Heimatschutz. Breslau, 1935, 97–99.
- [17] Małachowicz E. Konserwacja i rewaloryzacja architektury i środowisku kulturowym. Wrocław, 2007.
- [18] Medeksza S. Ekspozycja i percepcja ruin zabytkowych we współczesnych krajobrazach zurbanizowanych. Praca doktorska przygotowana na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej pod kierunkiem prof. Edmunda Małachowicza, Wrocław, 1977.
- [19] Nachrichten über die Provinzial-Commission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler der Provinz Schlesien und über die Thätigkeit des

- Provinzial-Conservators in den Jahren 1891 bis 31. März 1896. Breslau, 1897.
- [20] Pruszyński J. Prawna ochrona zabytków architektury w Polsce. Warszawa, 1977.
- [21] Rzempołuch A. Pruski konserwator polskich zabytków. Spotkania z Zabytkami 2007; 8:13–16.
- [22] Schinkel K.F. Erhaltung aller Denkmäler und Altertümer unseres Landes. Die Denkmalpflege 1901;III:6–7.
- [23] Zabytek i historia. Wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX wieku. Antologia. Krawczyk J. (ed.), Warszawa, 2002, 9–41.

- ¹ Konserwacja zabytków według niektórych badaczy miała swój początek już w starożytności. Nie były to jednak liczne przypadki. W Cesarstwie Rzymskim pojawiały się próby dbania o zabytki poprzez wydawanie edyktów cesarskich i odpowiednich zarządzeń. Chroniono jedynie architekturę monumentalną z powodów użytecznych lub prestiżowych (E. Małachowicz, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*, Wrocław 2007, s. 26–27). Zdarzało się jednak, że burzono bądź znacznie przebudowywano cenne budowle. Przełomowym wydarzeniem dla ochrony dzieł sztuki był edykt cesarza Mariana wydany w roku 458 n.e. zakazujący rozbierania murów monumentalnych ruin w celu wykorzystania ich ponownie jako materiału budowlanego (S. Medeksza, *Ekspozycja i percepcja ruin zabytkowych we współczesnych krajobrazach zurbanizowanych*, praca doktorska przygotowana na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej pod kierunkiem prof. Edmunda Małachowicza, Wrocław 1977, s. 18).
- ² J. Pruszyński, *Prawna ochrona zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 1977, s. 8–9.
- ³ S. Medeksza, dz. cyt., s. 21.
- ⁴ J. Pruszyński, dz. cyt., s. 8–9.
- ⁵ Do popularności sztuki gotyckiej przyczyniły się takie dzieła, jak 5-tomowe *Pomniki monarchii francuskiej* Bernarda de Montfaucona (1727–1730), *La théorie et la pratique de la coupe des pierres* Amédée François Freziera (1733) oraz *Mémoire sur l'architecture gothique* Jacques'a Germaina Soufflota (1741) (E. Małachowicz, dz. cyt., s. 31).
- ⁶ A. Riegl, *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung*, Wien 1903 (wyciąg stron 144–190, tłum. K. Piwocki), [w:] tamże, s. 522–533.
- ⁷ Bardzo szybko okazało się, że zapisy te są niewystarczające wobec znacznych szkód spowodowanych wojnami z Francją oraz kryzysu, który nastąpił później w gospodarce (M. Arszyński, *Idea – pamięć – troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy ich działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX wieku*, Malbork 2007, s. 139).
- ⁸ Tamże, s. 138.
- ⁹ G. Grajewski, *Między sztuką, nauką a polityką. Ochrona zabytków na Dolnym Śląsku w czasach III Rzeszy*, praca doktorska przygotowana na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej pod kierunkiem prof. Janusza Dobesza, Wrocław 2015, s. 23.
- ¹⁰ Oberbaudeputation opiniowała wszystkie prace finansowane z pieniędzy państwowych powyżej kwoty 500 talarów (R. Mohr de Pérez, *Die Anfänge der staatlichen Denkmalpflege in Preussen. Ermittlung und Erhaltung alterthümlicher Merkwürdigkeiten*, Worms 2001, s. 270–276, za: G. Grajewski, dz. cyt., s. 23).
- ¹¹ W 1815 r. Karl Friedrich Schinkel zauważył, że jest to główna przyczyna degradacji budowli zabytkowych w Prusach (M. Arszyński, dz. cyt., s. 139).
- ¹² Karl Friedrich Schinkel (1781–1841) – architekt, malarz, scenograf. Był jednym z pierwszych studentów berlińskiej Akademii Budownictwa założonej m.in. przez Friedricha Gilly'ego, którego twórczością był zafascynowany. W 1810 r. rozpoczął pracę w Wyższej Deputacji Budowlanej w Berlinie, a następnie został dyrektorem Krajowego Zarządu Budownictwa (1838). Od roku 1816 Schinkel poświęcił się projektowaniu w stylu klasycystycznym i neogotyckim – wybudował m.in. Neue Wache (1816–1818), teatr przy Gendarmenmarkt (1818–1821) oraz kościół Friedrichswerder w Berlinie (1821–1830). Napisał pracę teoretyczną *Sammlung architektonischer Entwürfe* (1828), która spopularyzowała neogotyck w Niemczech (B. Evers, Ch. Thoenes, *Théorie de l'architecture. De la Renaissance à nos jours*, Köln 2003, s. 594–596, *Zabytek i historia. Wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX wieku. Antologia*, red. J. Krawczyk, Warszawa 2002, s. 239).
- ¹³ Schinkel był zdania, że ważne jest również opracowanie inwentarza zabytków dla całego państwa. Według niego inwentaryzacja powinna poprzedzać wszelkie prace konserwatorskie. Za jego życia nie zdziałano jednak wiele w tej sprawie. Temat ten został ponownie podjęty przez konserwatora zabytków Ferdynanda von Quasta. Za jego kadencji rozpoczęto przeprowadzanie tych prac (1844–1845, 1853, 1871–1875). Von Quast wykonał 6000 rysunków budowli zabytkowych, głównie średniowiecznych i renesansowych (z czego 345 przedstawiało śląskie zabytki). Mimo to Ministerstwo nie wspierało jego działań. Dopiero pod koniec XIX w. ponownie poruszono temat ogólnokrajowej inwentaryzacji zabytków. Jej wykonanie i organizację zlecono jednak rządowi poszczególnych prowincji (M. Arszyński, dz. cyt., s. 148–150; G. Grundmann, *Die schlesischen Zeichnungen des ersten preußischen Staatskonservator v. Quast* [w:] *Schlesische Heimatpflege. Veröffentlichung Kunst und Denkmalpflege Museumswesen – Heimatschutz*, Breslau 1935, s. 59–81).
- ¹⁴ K.F. Schinkel, *Erhaltung aller Denkmäler und Altertümer unseres Landes*, „Die Denkmalpflege” 1901, Jg III, s. 6–7.
- ¹⁵ W 1830 r. we Francji powstał Generalny Inspektorat Pomników Historycznych. W 1835 r. kierownikiem inspektoratu został Prosper Mérimée, który utworzył Komisję do spraw Pomników Historycznych. Komisja miała za zadanie inicjować oraz nadzorować badania w obiektach zabytkowych oraz ich inwentaryzację. Pisała również wytyczne do działań prowadzonych na zabytkach oraz nadzorowała wykonywane prace. Dokonała też klasyfikacji budowli zabytkowych. Tylko sklasyfikowane obiekty były objęte ochroną przez prefektów prowincji. Podstawowe kryterium stanowiła wartość historyczna i artystyczna obiektu (M. Arszyński, dz. cyt., s. 119–121).
- ¹⁶ Aleksander Ferdynand von Quast (1807–1877) – architekt, konserwator zabytków. Był uczniem Schinkla oraz podopiecznym Friedricha Augusta Stülera (A. Rzempołuch, *Pruski konserwator zabytków*, „Spotkania z Zabytkami” 2007, 31(8), s. 13–16). Początkowo studiował teologię. Jednak zainteresowanie rysunkiem sprawiło, że w 1827 r. zaczął studiować architekturę w Akademii Budownictwa w Berlinie. Według Günthera Grundmanna referat wygłoszony

przez Stülera w 1842 r. na zebraniu architektów w Lipsku, gdzie mówił o potrzebie utworzenia prowincjonalnych stowarzyszeń na rzecz zachowania zabytków sztuki, doprowadził m.in. do tego, że został on wybrany na konserwatora zabytków (G. Grundmann, dz. cyt., s. 62).

¹⁷ Ministerstwo Wyznań, Oświecenia Publicznego i Zdrowia w skrócie nazywano Ministerstwem Wyznań (*Kultusministerium*).

¹⁸ M. Arszyński, dz. cyt., s. 141–142.

¹⁹ G. Grajewski, dz. cyt., s. 25.

²⁰ M. Arszyński, dz. cyt., s. 142.

²¹ W każdej prowincji komisja mogła posiadać inną nazwę, strukturę oraz pole działania. Natomiast wspólną cechą było to, że zasiadały w nich osoby z zarządu prowincji, przedstawiciele korporacji społecznych oraz reprezentanci duchowieństwa (M. Arszyński, dz. cyt., s. 143).

²² Tamże, s. 143–144.

²³ G. Grajewski, *Lutsch Hans*, [w:] *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, z. 4, red. I. Błaszczuk i in., Warszawa 2011, s. 79.

²⁴ Uchwalona została Ustawa przeciw oszpecaniu okolic o wybitnych walorach krajobrazowych (2 III 1902) oraz Ustawa przeciw oszpecaniu miejscowości oraz okolic o wybitnych walorach krajobrazowych (15 VII 1907).

²⁵ Ochronę zabytków umożliwił § 1 ustawy z roku 1907 w momencie udowodnienia, że wyburzenie lub przebudowa obiektu zmniejszy walory krajobrazu miejskiego. Paragraf 2 danej ustawy pozwalał dodatkowo przypisywać zabytkom tzw. Statuty Miejscowe. W ramach tych statutów gminy mogły np. ustanawiać obowiązek uzyskiwania zezwoleń na wykonywanie prac budowlanych przy określonych obiektach o szczególnych wartościach artystycznych i historycznych. Wiele miast Rzeszy dla części swoich zabytków takie akty prawne uchwaliło (M. Arszyński, dz. cyt., s. 143–144). Konserwator prowincji śląskiej w sprawozdaniu z lat 1906–1907 napisał, że ustawa z 1907 r. była jednym z ważniejszych przedsięwzięć przeprowadzonych w Prusach w celu ochrony zabytków. Szczególnie zwrócił uwagę na to, iż uchwalenie ustawy dało możliwość ochrony prywatnych budowli zabytkowych znajdujących się w miastach (*Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1907 bis 31. Dezember 1908* *erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens*, Breslau 1909, s. 3, 4).

²⁶ J. Moroń, *Dolny Śląsk w czasach habsburskich i pruskich* [w:] *Dolny Śląsk: monografia historyczna*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 2006, s. 227, 240.

²⁷ Na stanowisko nadprezydenta jako pierwszy został wybrany Theodor Merckle – pełniący do tej pory funkcję prezydenta rejencji wrocławskiej (T. Kulak, *Dolny Śląsk w latach 1815–1870* [w:] *Dolny Śląsk: monografia...*, dz. cyt., s. 393).

²⁸ Tamże, s. 393–394; J. Nowosielska-Sobol, G. Sobol, *Zmiany terytorialne, administracyjne i demograficzne po I wojnie światowej* [w:] *Dolny Śląsk: monografia...*, dz. cyt., s. 508.

²⁹ J. Nowosielska-Sobol, G. Sobol, dz. cyt., s. 508.

³⁰ Oficjalny dokument głosił, że Prowincjonalna Komisja do Spraw Badania i Ochrony Zabytków powstała „w celu zbadania i zabezpieczenia w swym zasobie zabytków historycznych Śląska i Górnych Łużyc, w szczególności poprzez wywołanie zrozumienia dla znaczenia i wartości kulturalnej zabytków oraz zainteresowania ich utrzymaniem, poprzez oddziaływanie na właścicieli, samorządy, właścicieli ziemskich, zarządy kościołów, ciągłą obserwację zabytków zagrożonych upadkiem (straż ochrony zabytków), doniesienia do władz, wspieranie przedsięwzięć władz,

coroczne sporządzanie planu większych przedsięwzięć na rzecz zachowania i zbadania zabytków w prowincji oraz systematyczne objeżdżanie, fotografowanie i kartowanie, zakładanie stowarzyszeń, towarzystw, zbiorów, wspieranie lub własną organizację publikacji naukowych i artystycznych i troskę o zbieranie środków pieniężnych w celu wykonania uchwał” (*Nachrichten über die Provinzial-Commission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler der Provinz Schlesien und über die Tätigkeit des Provinzial-Konservators in den Jahren 1891 bis 31. März 1896*, Breslau 1897, s. 7; tłum. J. Murczkiewicz).

³¹ Tamże, s. 5–9.

³² Hans Lutsch (1854–1922) – skończył architekturę na Akademii Budowlanej w Berlinie. Zanim został wybrany na konserwatora prowincji śląskiej, pracował m.in. w pruskiej administracji budowlanej w Kamieniu Pomorskim (1880–1884). W 1884 r. został powołany do administracji rządowej we Wrocławiu. Stanowisko konserwatora na tym terenie zajmował od 1892 do 1901 r. W 1901 r. zaczął pełnić funkcję konserwatora zabytków królestwa Prus. Lutsch niechętnie podchodził do purystycznych rekonstrukcji, zwłaszcza tych, które nie były poprzedzone badaniami naukowymi (G. Grajewski, *Lutsch...*, dz. cyt., s. 79; G. Grajewski, *Między...*, dz. cyt., s. 28–29).

³³ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über seine Tätigkeit vom 1 April 1896 bis 31. März 1898 an die Provinzial-Commission zur Erhaltung und Erforschung der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Breslau 1898, s. 4–7.

³⁴ *Nachrichten...*, dz. cyt., s. 10–11.

³⁵ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über seine Tätigkeit vom 1 April 1896 bis 31. März 1898...*, s. 4; *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesiens über die Tätigkeit vom 1. Januar 1900 bis 31. Dezember 1902* *erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens*, Breslau 1902, s. 9.

³⁶ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1909 bis 31. Dezember 1910* *erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens*, Breslau 1911, s. 10.

³⁷ Konserwator mógł jedynie doradzać przy prowadzonych pracach. W wyjątkowych sytuacjach miał wpływ na rodzaj i jakość realizacji (*Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über seine Tätigkeit vom 1 April 1896 bis 31. März 1898...*, s. 4).

³⁸ Ludwig Burgemeister (1863–1932) – studiował architekturę w Wyższej Szkole Technicznej w Berlinie. Od 1893 r. był zatrudniony w służbie państwowej. Najpierw pracował w Berlinie (w biurze technicznym działu budownictwa lądowego Ministerstwa Robót Publicznych), a później został przeniesiony do Wrocławia. Przez 21 lat pełnił funkcję konserwatora zabytków prowincji śląskiej (1901–1932). Zapoczątkował też nowe wydanie rejestru zabytków sztuki Śląskiej (*Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1930 bis 31. Dezember 1931* *erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Niederschlesien*, Breslau 1932, s. 3–11).

³⁹ Burgemeister w latach 1900–1902 wziął udział w konferencji konserwatorów pruskich w Dreźnie, Fryburgu Bryzgowijskim oraz w Düsseldorfie (*Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesiens über die Tätigkeit vom 1. Januar 1900 bis 31. Dezember 1902...*, s. 10).

⁴⁰ Konserwator pisał artykuły m.in. do czasopisma naukowego „Die Denkmalpflege” (*Bericht des Provinzial-Konservators der*

- Kunstdenkmäler der Provinz Schlesiens über die Tätigkeit vom 1. Januar 1900 bis 31. Dezember 1902...*, s. 3, 10).
- ⁴¹ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1915 bis 31. Dezember 1916 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens*, Breslau 1917, s. 3, 4.
- ⁴² *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1917 bis 31. Dezember 1918 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens*, Breslau 1919, s. 52.
- ⁴³ Z trudnościami finansowymi urząd borykał się przez kolejnych dziesięć lat od zakończenia wojny (*Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1925 bis 31. Dezember 1926 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Niederschlesien*, Breslau 1927, s. 3; *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1927 bis 31. Dezember 1929 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Niederschlesien*, Breslau 1930, s. 5).
- ⁴⁴ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1919 bis 31. Dezember 1924 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Niederschlesien*, Breslau 1925, s. 3–6.
- ⁴⁵ Günther Grundmann (1892–1976) – historyk sztuki. Studiował na uniwersytecie monachijskim oraz uniwersytecie wrocławskim, gdzie obronił pracę doktorską dotyczącą kaplic grobowych na obszarze Dolnego Śląska i Łużyc. W roku 1922

- został wybrany społecznym opiekunem zabytków powiatu jeleniogórskiego, później pełnił funkcję kierownika Dolnośląskiego Stowarzyszenia Szkolnych Wystaw Objazdowych. Stanowisko konserwatora prowincji dolnośląskiej pełnił do końca II wojny światowej. W późniejszym okresie piastował podobną funkcję w Hamburgu (G. Grajewski, *Grundmann Günther* [w:] *Polski słownik biograficzny...*, dz. cyt., s. 40–42).
- ⁴⁶ W latach 30. XX w. w znacznej części prowincji pruskich urząd konserwatora piastowali już historycy sztuki (G. Grajewski, *Między...*, dz. cyt., s. 42).
- ⁴⁷ W sprawozdaniach konserwatorskich z czasów, kiedy Grundmann pełnił urząd konserwatora, wyraźnie piętnowane są grzechy XIX w., m.in. krytykowane są przemalowania kościołów oraz umieszczanie w nich neogotyckich elementów wyposażenia (*Jahresbericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler Niederschlesiens für die Jahre 1932, 1933 und 1934* [w:] *Schlesische Heimatpflege...* dz. cyt., s. 98–99).
- ⁴⁸ G. Grajewski, *Między...*, dz. cyt., s. 49.
- ⁴⁹ M. Arszyński, dz. cyt., s. 218–222.
- ⁵⁰ Podczas trwania II wojny światowej Grundmann pełnił również funkcję konserwatora zabytków prowincji górnośląskiej.
- ⁵¹ Cenne przedmioty były przechowywane w 80 miejscach, m.in. w Kamieńcu Żąbkowickim, Grodzcu, Henrykowie, Mietkowie oraz Warmątowicach. W składnicy w Mietkowie w 1943 r. umieszczono archiwum prowincjonalnego konserwatora zabytków. Grundmann wywiózł z niej najważniejsze materiały w lutym 1945 r. Zob. G. Grajewski, *Grundmann...*, dz. cyt., s. 41–42.
- ⁵² Tamże.

Streszczenie

Pod koniec XVIII w. rozpoczął się w państwie pruskim rozwój struktur prawnych zajmujących się ochroną zabytków. Opieką objęto wówczas publiczne budynki i rzeźby. Na początku lat 40. XIX w. król Fryderyk Wilhelm IV powołał profesjonalne służby zajmujące się ochroną zabytków na terenie Prus. Utworzono wówczas stanowisko konserwatora zabytków. Kolejnym ważnym wydarzeniem było wydanie przez cesarza Wilhelma II w 1891 r. rozkazu gabinetowego, który spowodował decentralizację struktury zajmującej się ochroną zabytków. Najwcześniej powołano służby konserwatorskie prowincji śląskiej. Oprócz powołania prowincjonalnego konserwatora zabytków utworzona została również Prowincjonalna Komisja do Spraw Badania i Ochrony Zabytków. Od początku XX w. obserwujemy wśród społeczeństwa wzrost autorytetu konserwatora oraz zrozumienia potrzeby dbania o stare obiekty. Kryzys w budownictwie podczas I wojny światowej przyczynił się do spowolnienia działań mających chronić zabytki. W latach 30. XX w. zlikwidowano Prowincjonalną Komisję do Spraw Badania i Ochrony Zabytków. Ostatni okres istnienia prowincji Śląsk to czas II wojny światowej, podczas którego działania urzędników skupiły się na zabezpieczeniu przed zniszczeniem cennych zabytków ruchomych.

Abstract

The end of the eighteenth century marked the rise of legal structures dedicated to the preservation of historical monuments in the Kingdom of Prussia. First, public buildings and sculptures were placed under protection. In the early forties of the nineteenth century King Frederick William IV set up professional services charged with heritage preservation in Prussia. The post of conservation officer was created. The next important event was a cabinet order from 1891 which brought about a decentralisation of the historical preservation structures of the German Empire. The earliest to be established were the conservation services of the Province of Silesia. Along with the appointment of a provincial conservation officer, the Commission for the Preservation and Study of Historical Monuments was set up. At the turn of the twentieth century conservation officers started to win growing regard from the public, whose awareness about the need to protect heritage sites was increasing. Owing to the construction crisis during World War I, conservation efforts slowed down. The Provincial Commission for the Preservation and Study of Historical Monuments was dissolved in the thirties of the twentieth century. During World War II, the last period of the existence of Silesia Province, preservation efforts focused on saving valuable movable monuments from destruction.